

ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ КОНВЕРСІЇ ЯК ЧИННИКА МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН

Для того, щоб скласти максимально об'єктивну уяву про конверсію, цей вид діяльності доцільніше досліджувати за допомогою універсальної теоретико-методологічної парадигми, з якої ми виокремлюємо певний набір наукових методологій і методів. Їх застосування уможливує поглиблене розуміння особливо складних явищ і процесів на тлі постійно наростаючої взаємозалежності. Саме складність та багатогранність явища конверсії зумовлює те, що його аналіз та визначення шляхів розв'язання проблеми формуються у межах декількох суспільних наук, тобто як наслідок дослідження тих чи інших її аспектів і складових. Відтак, події і процеси за такого підходу виступають у якості емпіричної основи дослідження явища.

З огляду на системний характер конверсії та її різнотипність, автором формулюється таке завдання, як приведення у відповідність системності явища та наших уяв про неї.

Тому у даній статті розв'язується наступна сукупність взаємопов'язаних завдань: порівняльний аналіз концептуально-теоретичних поглядів на сутність конверсії в світовій науковій думці та в науковій думці окремих країн, зокрема, країн Заходу, СРСР, Росії та України; дослідження спонук і мотивів виникнення та історичної еволюції явища конверсії як предмета наукового аналізу. На цій підставі здійснено спробу уточнення категоріально-понятійного апарату цієї досить заплутаної проблеми та розробки відповідної авторської концепції.

Такий підхід пояснюється відсутністю у світовій політичній думці єдиного підходу власне до самого змісту конверсії як наукової категорії та віднайдення оптимальних варіантів її здійснення. З іншого боку, дається взнаки очевидне розходження в загальних оцінках доцільності конверсії за прагматичних міркувань її вартості.

В західній міжнародно-політичній науці увага до цієї проблематики позначилася після закінчення Першої, а особливо Другої світових війн. Саме поняття "конверсії" з термінологічної точки зору пройшло кілька стадій розвитку.

Як науковий термін "конверсія" (як, до речі, і „реконверсія“) вперше використовується в США, Великій Британії і Франції після Першої світової війни. Він починає більш активно вживатись в США та країнах Заходу по завершенню Другої світової війни. До того часу в політології і політекономії вживався переважно термін „реконверсія“ у тому сенсі, як нині вживається поняття "економічна конверсія", тобто: широка стратегія переведення мілітаризованої національної економіки на мирні рейки. Він знайшов широке використання в документах, передусім, США періоду двох світових воєн [1].

Справжнє співвідношення між такими поняттями, як реконверсія та конверсія у такому розумінні було вдало показано американським фахівцем в галузі воєнної конверсії Л.Дж.Дюмасом. Зокрема, за його аргументацією, в міру втягування США у воєнні дії ба-

гато з фірм, які доти займались звичайним цивільним бізнесом, почали переходити на виробництво воєнної техніки та зброї. По закінченню війни вони повернулись до свого довоєнного бізнесу – "реконверсувались". Для них військове виробництво було лише тимчасовим відхиленням від цивільного виробництва. Конверсія ж як така передбачає перехід від початково воєнного виробництва на цивільне, що, слухними міркуваннями Л.Дж.Дюмас, ускладнює ситуацію в промисловості. Він пояснює це тим, що воєнне виробництво не має навичок роботи на комерційному ринку та відповідного маркетингу. При конверсії представники воєнних компаній вперше виходять на цивільний ринок, що може викликати проблеми зі збутом [2].

В середині 40-х років ХХ століття і у радянській науковій думці з'явився свій варіант терміну «реконверсія». Характерно, що вживався він ідентично поняттю „конверсія” [3]. Такий підхід зберігся фактично до 90-х рр. ХХ століття. В Українській Дипломатичній енциклопедії автором дано визначення терміну „реконверсія” як повернення раніше мирної промисловості, лабораторій, інститутів, людських та інших ресурсів, що використовувались у цивільному секторі до війни і були переведені під час війни на воєнний лад, знову в цивільний сектор, з виробництва воєнної на виробництво цивільної продукції після завершення війни [4].

В західній історіографії термін „конверсія” активно використовували на початку 60-х років ХХ століття прихильниками примусового планування випереджаючих заходів з переведення оборонних підприємств на цивільні рейки (С.Мелман, В.Леонтьєв, Т.Вайс, Дж.Макговерн). Такому підходові характерна асоційованість з проблемою роззброєння [5].

З кінця 80-х років ХХ століття, коли з багатьох причин відбулося значне економічне послаблення СРСР, входження в науковий обіг поняття «конверсія військового виробництва» активізувалося, під чим мався на увазі процес переведення підприємств оборонних галузей на випуск цивільної продукції. Можна було зустріти вживання терміна стосовно до деяких соціальних проблем – наприклад, «конверсія політичних технологій». Слід відзначити, однак, що в економічному сенсі це поняття не сприймається як абсолютне. Так, президент фірми „Каліфорнія”, професор Каліфорнійського університету Т.Джефферсон Страуб наприкінці 1991 р. відзначав: «Термін «конверсія» широко невідомий на Заході, хоча всі ми знаємо її результати. Для нас конверсія – усього лише природний результат зменшення попиту на військові товари і послуги, закуповувані урядом, і, отже, лише чергове зміна ринкової кон'юнктури» [6]. Що стосується європейських економістів, у них термін конверсія в різних тлумаченнях зустрічається в цілому ряді видань [7].

Американський економіст С.Мелман акцентує увагу на тому, що "конверсія – це перехід від військового до цивільного господарства, який включає планування і здійснення змін організаційного, технічного, професійного, економічного характеру, необхідних для переорієнтації обробної промисловості, лабораторій, навчальних інститутів, військових баз та інших об'єктів з військового на цивільне використання" [8].

Офіційні американські джерела визначали конверсію як "політичний, економічний і технічний процес забезпечення впорядкованого переведення ресурсів, що зараз використовуються на воєнні цілі, на альтернативні цивільні потреби" [9]. Цей термін було використано в декількох американських законопроектах. В 1990 році конгресом США було прийнято перший федеральний закон 1990 року про економічне регулювання, диверсифікованість, конверсію і стабілізацію [10].

Відносно новий науковий напрямок у підходах до дослідження проблеми конверсії започаткований авторами книги „Конверсія в США ” Дж. Марлін і Б.Лалл [11]. У науковому плані Дж. Марлін і Б.Лалл ведуть діалог із С. Мелманом і його прихильниками, що,

на їхню думку, відстоюють звужене поняття конверсії. Дж.Марлін і Б.Лалл бачать у такому підході усього лише проблематику перебудови зайнятості й інфраструктури, а не більш широкі питання економічного і соціально-політичного розвитку суспільства. Пропонуючи своє, розширене тлумачення поняття конверсії, вони розглядають конверсію, - і на наш погляд, цілком правомірно, - як об'єктивний процес економічного і загального розвитку суспільства, з яким воно зіштовхується протягом усієї своєї історії. Конверсія існує настільки довго, скільки пам'ятає себе цивілізація, впливаючи на природний прогрес останньої. Конверсія не обходить стороною держави, що ухиляються від участі в міжнародних домовленостях про скорочення і контроль над озброєннями і уже вступили на цей шлях. Тому вона вимагає до себе постійної уваги, й аналізу, і її не слід ні в якому разі сприймати як чергову кампанію по ліквідації яких-небудь минулих соціально-економічних труднощів.

В радянській міжнародно-політичній науці термін „конверсія” починає широко використовуватися лише з 1988 р., після виступу М.С.Горбачова з трибуни ООН (7 грудня), де він заявив про конверсію як про перехід від економіки озброєнь до економіки роззброєнь. В цей час це пролунало, як важливий чинник бажання СРСР припинити „холодну війну”. В листопаді 1991 року було підписано спільну радянсько-американську декларацію з конверсії військового виробництва [12].

Поворот до без'ядерного, ненасильницького світу неможливий без послідовної реалізації конверсії. У зв'язку з цим конверсія досліджується, особливо в останні роки, перш за все як механізм здійснення демілітаризації частини суспільства, пов'язаної з військово-промисловим комплексом як у колишньому СРСР, так і в США та інших країнах. Зокрема, І.Д.Іванов стверджує, що "конверсія військової промисловості на цивільні рейки – це не тільки військово-політичний процес, а й соціально-економічний імператив наших днів. Без нього неможливе розв'язання ані національних господарських проблем окремих країн, ані глобальних проблем людства" [13].

Отже, на межі 80-90-х рр. ХХ ст. „конверсію” почали розглядати як важливу складову планомірного цілеспрямованого процесу демілітаризації і роззброювання. В очах світового співтовариства конверсія і демілітаризація розглядались як свідчення миролюбних принципів її зовнішньополітичного курсу. В цій якості конверсія починає постійно фігурувати в документах найбільш впливових міжнародних організацій, зокрема, ООН, міжнародних конференцій, починаючи з спеціальної Міжнародної конференції по взаємозв'язку між роззброєнням та розвитком під егідою ООН в серпні-вересні 1987 року.

Вважаємо дещо обмеженим розгляд конверсії лише як складової демілітаризації, тому що деякі її аспекти виходять за такі межі, а тому розглядаємо останню як суміжну категорію.

В дослідженнях українських та російських авторів спостерігались різні погляди на зміст і обсяг проблеми конверсії. У цих працях міститься низка рекомендацій щодо шляхів здійснення політики у сфері конверсії, широко представлені різні підходи до самого поняття "конверсія", до його висвітлення як соціально-історичної категорії.

Практично всі вчені, котрі вивчають конверсію, пропонують своє визначення конверсії відповідно до предметних меж досліджуваних ними наук і наукових напрямків. Наприклад, російський дослідник К.Гончар, даючи визначення поняття, підкреслює, що "конверсія є послідовне переведення ресурсів, виробничих потужностей і людей з військової у цивільну сферу" [14]. Подібне розуміння конверсії є найбільш характерним як для російських, так і західних дослідників.

У дослідженнях А.Кіресєва у визначенні змісту поняття конверсії робиться акцент на те, що це – впорядкований перехід під час реального роззброювання військового виробництва та іншої військової діяльності на мирні рейки, процес відповідної зміни пропор-

цій розподілу фінансових, людських, матеріальних, інтелектуальних ресурсів між цивільним і військовим секторами [15]. А.Ізюмов характеризує аналізоване поняття так: "Конверсія в широкому сенсі містить у собі не тільки демілітаризацію військової економіки, але також професійну перепідготовку особового складу армій, що скорочується, і перепрофілювання бойової техніки з метою цивільного використання" [16], тобто визначає, що поняття конверсії виходить за межі демілітаризації. Більш вузьке, не деталізоване визначення поняття конверсії дає В.Потапов, зазначаючи, що під реальною конверсією військового виробництва доцільно мати на увазі переключення підприємств військової промисловості на цивільне виробництво [17]. Однак таке розуміння конверсії, на нашу думку, сильно звужене, не враховує її міжнародно-політичної складової.

Звужене тлумачення „конверсії” породило цілу низку визначень в радянській, а потім в пострадянській науковій літературі, які, на думку автора, знаходились суто в військово-економічній площині, не беручи в розрахунок такі важливі аспекти конверсії, як соціальні, екологічні, гуманітарні, політичні та міжнародно-політичні (на рівні міжнародних систем, на міждержавному рівні, на рівні окремих держав).

З першої половини 90-х років ХХ століття зміст терміну конверсія значно розширюється. Так, в країнах СНД в торгівлі зброєю стали використовувати термін – експортний варіант конверсії [18].

Порівняльний підхід дозволяє нам стверджувати, що наведені визначення поняття "конверсія" є більш вдалими і такими, котрі, на наш погляд, більш-менш повно відображають сутність, зміст і спрямованість конверсії, її актуальність і специфіку. В той же час на сучасному етапі зміст цього поняття має бути значно розширеним. Адже конверсія являє собою і складне системне явище, в якому поєднуються економічні, внутрішньо – та зовнішньополітичні, військові та інші аспекти.

Необхідним є застосування системного підходу до аналізу конверсії з врахуванням „конверсії умів” та екологічного аспекту (самі терміни „екологічна конверсія” та „конверсія умів” вперше у вітчизняному суспільствознавстві ми запровадили ще в 1992 р.).

Ми вважаємо, що це зумовлює нагальну потребу істотного коригування політичного мислення, вимагає якісно нового розуміння конверсії як складного системного явища, важливої складової глобалізації сучасного світу. Саме в цьому контексті автором дано визначення конверсії в Українській Дипломатичній енциклопедії як „переведення промисловості та інших сфер економіки з виробництва воєнної на виробництво цивільної продукції; складова процесу демілітаризації. Конверсія передбачає перерозподіл всієї сукупності ресурсів військової сфери в цивільному секторі, зниження військових витрат при одночасному збільшенні цивільних; включає планування і здійснення змін організаційного, технічного, професійного, економічного характеру, необхідних для переорієнтації оборонної промисловості, дослідницьких та навчальних закладів, військових баз та інших об’єктів з військового на цивільне використання [19].

Авторські доповнення можуть бути окреслені у таких категоріях: (а) конверсія – складова процесу демілітаризації; (б) конверсія - це використання всієї сукупності ресурсів воєнної сфери в цивільному секторі; (в) конверсія - це зниження військових витрат при одночасному збільшенні цивільних, переміщення робочої сили, обладнання та інших ресурсів, що використовувалися у військових цілях, до альтернативних; (г) на рівні окремих держав конверсія включає планування і здійснення змін організаційного, технічного, професійного, економічного характеру, необхідних для переорієнтації оборонної промисловості, лабораторій, навчальних інститутів, військових баз і інших об’єктів з військового на цивільне використання; (д) необхідність врахування її міжнародно-політичної складової.

Практичне здійснення конверсії передбачає подолання різного роду перепон, в тому числі психологічних. Звідси можна зробити висновок, що конверсія неможлива без кардинальної перебудови мислення, тобто «конверсії умів» (О.П.), без цього її цілі не будуть досягнуті. Адже факт, що такі озброєння вже існує – це реальність. Навіть якщо зброю знищити, вміння її виробляти залишиться. Це складова конверсії.

В якості ще однієї складової автор розглядає „екологічну конверсію”. Тут потрібні специфічні пояснення. Сьогодні не слід доводити, що прогрес по одній групі параметрів (ефективність у виконанні цільових функцій), як правило, супроводжується регресом - нагромадженням згубних побічних ефектів для екології, здоров'я людей, соціальних відносин і спілкування, культурних традицій і т.д.

Переорієнтація науково-технічного прогресу означає зміну пріоритетів у виробництві товарів і послуг, відповідно й у напрямках наукового пошуку. У найбільш розвинутих країнах уже почався процес часткового заміщення цінностей задоволення цінностями здоров'я, здорового оточення, освіченості, розвитку культурного середовища і соціальних можливостей для себе, дітей і нащадків і т.д.

Ще одна важлива, на нашу думку, складова - це „конверсія воєнної науки” і „конверсія новітніх технологій”. Її виокремлення набуває поширення з середини 80-х рр. ХХ століття. Ця проблема, зокрема, стала предметом обговорення на слуханнях конгресу США в березні, травні, січні 1994 та в серпні 2001 р. [20].

На тлі вказаних розходжень і розмаїття підходів цілком природним виглядає прагнення вчених і практиків, пов'язаних з вирішенням проблеми конверсії, до налагодження міжнародного співробітництва з метою обміну накопиченим досвідом.

Посилення уваги до проблеми конверсії було викликано чинниками як внутрішнього, так і зовнішнього характеру. Особливості розвитку міждержавних відносин, характер і рівень розвитку НТП, особливо в найбільш високотехнологічних галузях і виробництвах, пов'язаних з випуском військової продукції, обумовили актуальність вивчення конверсії як суспільного феномена. В першу чергу потрібно осмислити комплексний характер соціальних аспектів конверсії і шляхи її практичної реалізації, вплив конверсії на міжнародні відносини.

Представлені нами розходження вже на категоріально-понятійному рівні потребують авторського концептуального узагальнення.

У першу чергу, різні точки зору відносно сутності конверсії високою мірою залежать від специфіки підходу до об'єкту дослідження в залежності від того, яку науку представляє той чи інший дослідник. Термін „конверсія” використовується науковим апаратом багатьох наук, в тому числі і в міжнародно-політичній науці. Наявність багатьох визначень поняття „конверсія” свідчить про залежність змісту поняття від контексту його використання, а також про відсутність консенсусу відносно його визначення та неоднозначності його розуміння різними науковими школами та дослідниками.

Можна виокремити декілька інших спонук для дослідження конверсії та уявлень про це поняття. Перша бере свої витoki у потребі вивчення її суто економічних аспектів. Друга стала породженням триваючого акцентування на військово-політичній проблематиці, коли конверсія майже механічно розглядається у вузькому розумінні суто як процес переходу військової економіки на мирні рейки, як одна з складових частин здійснення демілітаризації.

Загалом же зміст терміну постійно розширюється. З'являються дослідження, які претендують на комплексний аналіз проблеми з врахуванням всіх її складових. Конверсія починає розглядатись як процес, який відбувається у багатьох вимірах і який здійснює вплив на всі сфери життя суспільства.

Автором запропоновано цілісний підхід до вивчення проблеми конверсії, з врахуванням її міжнародно-політичних аспектів та міждержавної взаємозалежності. Саме таке розуміння терміну дозволяє від проблеми конверсії військово-промислового комплексу згодом перейти до конверсії як потреби глобальних змін в усіх сферах життя, а також у масовій свідомості в напрямі конструктивних перетворень. Ми розглядаємо проблематику оборонної, економічної та інших видів конверсії як політичну в рамках існуючої нині системи міжнародних відносин. Застосування принципу історизму вивело нас на потребу врахування еволюційного аспекту конверсії і в межах певних циклів світової політики.

За сутнісними характеристиками попередником чи передвісником конверсії прийнято вважати демілітаризацію. Таким історичним чинником і пояснюється періодичне паралельне застосування автором термінів демілітаризація і конверсія. Особливо це стосується епохи двох світових воєн, кожна з яких поєднувала в собі елементи демілітаризації, тобто об'єктивно неминучого і необхідного переведення цілісної національної економіки (включно зі, скажімо, аграрним комплексом) на мирні рейки, та конверсії як переведення в русло мирного виробництва тієї частини воєнно-промислового комплексу, яка початково була призначена саме для виробництва зброї, озброєнь та іншої продукції для Збройних Сил. Існує ще й поняття реконверсії, під яким мається на увазі повернення у мирне русло тих виробничих потужностей і галузей, які до війни чи появи її загрози займалися мирним виробництвом (найпопулярнішим прикладом тут є тракторні заводи, які в роки війни починають виробляти танки, а потім відновлюють традиційне виробництво).

Серед інших причин існуючих розходжень вже у ставленні до самого поняття виокремимо, по-перше, той факт, що аналіз деяких проблемних аспектів і складників конверсії потребував об'єднання поглядів декількох наук, які спеціалізуються на дослідженні якраз тих чи інших аспектів конверсії, по друге, в тому, що деякі складники предмету дослідження конверсії як окремі об'єкти наукового аналізу знаходяться на межі двох або більше наук або наукових напрямів. До того ж складність полягає в тому, що саме явище якісно еволюціонує у часі - особливо інтенсивно з другої половини ХХ століття, коли людство під загрозою ядерного катаклізму вимушене більше уваги приділяти питанням колективної безпеки, а водночас на обговорення світових лідерів дедалі частіше виносяться питання роззброєння і - паралельно - конверсії у її розумінні як стратегії і політики переведення підприємств ВПК на мирне виробництво.

Беручи до уваги досить популярне тлумачення теорії як форми наукового пояснення і прогнозування, зважаємо і на те, що конверсія не виявляє себе однаково в усіх країнах та регіонах. Аналізуючи специфіку механізмів здійснення конверсії, нагадуємо про наявність її декількох моделей і типів.

В сучасній міжнародно-політичній науці можна виокремити тенденції, котрі актуалізують вивчення проблеми конверсії саме в контексті міжнародно-політичного дослідження. Це, зокрема, розмивання меж між внутрішніми та міжнародними політичними, економічними та іншими процесами, ерозія національно-державного суверенітету, порушення межі між внутрішньою та зовнішньою політикою у тому сенсі, що за умов інтеграції і взаємозалежності тепер частими стали випадки їх фактичного злиття. Відтак, відома теза про зовнішню політику як продовження внутрішньої втрачає своє абсолютне значення.

Разом з тим, не можна випускати з поля зору дослідника і той факт, що конверсія як явище бере свої початки в стародавніх часах, тому що являє собою об'єктивний процес розвитку суспільства, з яким воно зіштовхується протягом усієї своєї історії, сповненої численними війнами. Знову таки з цих причин якраз і відзначаємо історичну і категоріальну близькість чи, точніше, паралельність демілітаризації держави і суспільства та конверсії ВПК, поява якого власне й спричинила потребу в доповненні демілітаризації

конверсією. Адже в процесі існування тих чи інших людських цивілізацій та відповідної еволюції міжнародних систем однією з головних завжди була проблема війни та миру. У нашому конкретному вимірі – це проблема мілітаризму, а згодом і конверсії. Складність визначення конверсії та аналізу явища полягає тому і в необхідності виокремлення його з кола інших явищ чи процесів що є подібними або суміжними, зокрема, демілітаризації.

Виходячи з того, що конверсія являє собою складне системне явище, свідченням чого є навіть походження самого терміну „конверсія” (від латинського «*conversio*» - перетворення, зміна), ми вважаємо за необхідне розпочати з етимології терміну „конверсія” в контексті міжнародно-політичного дослідження та диференціації підходів до його використання.

Можна умовно стверджувати, що про явище "конверсії" переважно у його первинному розумінні "демілітаризація", але з деякими елементами сучасних уяв вперше згадується в базових релігійних настановах, представлених у таких документах, як Тора, Біблія, Коран тощо. Зокрема, у в книзі Ісаї сказано: “Закон Господа зійде з Сіону, і слово господне прийде з Єрусалима. І Бог стане судити всі народи. Він закінчить спори багатьох племен. Вони не будуть більше вдаватися до зброї та перекують мечі свої на плуги, а списи – на серпи. Народи не будуть вести війн проти інших народів і ніколи більше не будуть готуватися до війни”[21].

Отже, конверсія виникає з появою держав та цивілізацій, міждержавного протистояння та війн у сучасних уявах про їх причини і характер. Посилання на епос дозволяють помітити ознаки мілітаризму і демілітаризації, переведення національної економіки на переважно воєнне виробництво та наступної конверсії ще за первісного ладу. Приблизно в III-II тис. до н. е. частина людства зробила величезний прорив і перейшла від первісності до цивілізації. Як слушно зазначає російський дослідник Ю.Яковець, говорити про війну як про регулярне політичне явище можна лише з появою держав, чиєю найважливішою функцією була військова, котра виконувалася спеціалізованою групою людей – військово-вослужбовців, що стало одним зі ступенів розвитку суспільного поділу праці. У цей же час (приблизно в III тис. до н.е.) виникла військова економіка – групи ремісників, хліборобів, торговців, що спеціалізувалися на виробництві озброєнь і засобів захисту від них, будівництві оборонних споруджень, постачанні армії зброєю, зброєю, продовольством і т. ін. [22]. По завершенню війни вони переорієнтовувались на забезпечення мирних потреб стародавнього суспільства, тобто в сучасному представленні відбувався процес конверсії та/або реконверсії (яскравий приклад останньої бачиться у роботі ковалів, які у давні часи в залежності від мирної чи воєнної ситуації виробляли приладдя для аграріїв або військових). В рамках сучасних політологічних уяв можемо говорити про те, що історично всі названі види повернення національного життя до мирного характеру були вимушеними і звичними внаслідок традиційного і постійного сприйняття війн неминучими. З нашого погляду, до певної міри можна стверджувати, що війни давніх епох і часів після свого завершення давали своєрідний поштовх розробці нових технологічних ідей та виробництв, що з'являлися внаслідок мобілізації умів і людського потенціалу під загрозою і в ході війни. Таким чином, конверсія у її первісному розумінні (якщо ми умовно відідемо від антигуманної суті війни) ставала спонукою для економічного поступу людства та появи нових виробництв і цілих галузей.

Російський історик І.М.Дьяконов взагалі окреслює, що прогрес у виробництві зброї безпосередньо впливав на зміну виробничих відносин, відіграв вирішальну роль у переході від однієї фази людського суспільства до іншої, якщо зміни у військовій технології супроводжуються зміною ціннісної орієнтації [23]. З цього погляду розвиток військових технологій можна вважати фактором суспільного прогресу. Але діалектичний підхід змушує кожного разу враховувати й негативну, руйнівну роль армій, гонки озброєнь і воєн у

динаміці суспільства: відволікається від виробництва матеріальних і духовних цінностей найбільш активна і кваліфікована частина суспільства, під час військових зіткнень гинуть десятки й сотні тисяч, а то й мільйони людей, руйнуються міста, безслідно втрачаються культурні цінності. Війни спричинили зникнення багатьох процвітаючих держав і цивілізацій з політичної карти світу. Кожна з них завершувалася як демілітаризацією, так і конверсією, що у давні часи не потребувала надмірних зусиль і фінансування у сучасному розумінні.

Перші прообрази мілітаризму, а, отже, й наступних демілітаризації та конверсії, з нашого погляду, зв'язані з формуванням професійних армій в державах Передньої Азії. Єгипет і його армія теж представляють собою один з перших прикладів мілітаризації Стародавнього світу. Воїни в стародавньому Єгипті були привілейованою групою населення. Військова каста Єгипту поділялась на страти, які відрізнялись одна від одної за віковою ознакою і термінами служби. Єгипетська армія була побудована у вигляді військових поселень, які розташовувались на найбільш небезпечних напрямках. Армія мала стабільну чисельність у мирні часи. У випадку воєнних походів фараони добирали належну кількість воїнів. Таким чином чисельність армії в мирний і воєнний часи змінювалась, що свідчить про перші прояви конверсії людських ресурсів [24].

Геополітичні умови грецької цивілізації призвели до політики колонізації, яка теж супроводжувалась розвитком мілітаризму. Яскравим прикладом мілітаризму за часів цивілізації Стародавньої Греції стала Спарта – поліс, саме існування якого було повністю пов'язане з війною [25], що, як і багато наступних війн, супроводжувалась серйозними змінами у якості зброї, а після переходу до тієї самої примітивної конверсії - і в якості мирного виробництва.

Римська республіка й особливо імперія – ще один відомий приклад мілітаризації всього суспільства, що йшла паралельно з розвитком новітніх озброєнь, які у ході кожної загарбницької війни паралельно модифікувались у мирні виробництва. В той же час криза республіки була пов'язана з руйнуванням селянства як основи римської республіки та римської армії, тобто відсутністю конверсійних процесів. Прийшовши до влади, Гай Марій (156-86 рр. до н.е.) запровадив військову реформу, яку умовно можна окреслювати в рамках як демілітаризації, так і конверсії. Оскільки зубожіння селянства набуло масового характеру, далі нести військову службу вони не могли, через те Г.Марій почав створювати професійну армію. За правління Августа було роздано близько 300 тис. земельних ділянок, що маємо підстави вважати ще однією первісною формою конверсії людського ресурсу [26].

Свій внесок у розвиток цих процесів зробила і середньовічна Європа. Середньовіччя характеризувалась стійкою тенденцією до зростання чисельності армії (у 4,3 рази за 300 років) і випереджаючим збільшенням втрат (у 9,5 рази), так що ризик для військовослужбовців опинитися серед жертв війни зріс з 2,6 % у XII в. до 5,7 % у XV в., але не набагато перевищив рівень втрат у Греції та Римі [27]. На цьому етапі мілітаризм і конверсія також відбуваються паралельно з огляду на те, що загрози війни і самі збройні конфлікти існували практично повсякденно. В епоху "великого переселення народів" війна фактично була єдиною можливістю добування ресурсів – захоплення земель, багатств і тогочасних виробничих технологій у вигляді воєнної здобичі.

Франкська держава – ще один приклад мілітаризованості суспільства і своєрідної етапності демілітаризації і конверсії. Суспільно-політичні відносини базувались на устрої, який ґрунтувався на військовій службі франків, що було їхнім правом і обов'язком. Зубожіння франкського селянина призвело однак до того, що він не в змозі був себе озброїти і матеріально забезпечити, а в кінцевому випадку і до розпаду імперії Карла Великого. Озброїти і утримувати військо за рахунок держави стало з часом неможливим, через те цей

імператор вдався до вимушеної конверсії, водночас обмеживши військову повинність до кількості, яка давала змогу озброювати й утримувати воїнів [28]. Вивільнені кадри включалися у мирне виробництво.

Характерно, що саме під час так званої Столітньої війни (1338-1453 рр.) з'являються зачатки нових армій, озброєння, організації ведення війни. Карл V (1364-1380) запровадив низку реформ, у тому числі й військову: була введена артилерія, створювався могутній морський флот [29]. В останньому факті бачимо прямий вплив постійної мобілізації людського потенціалу на розробку і поширене впровадження цілої галузі, яка всерйоз змінила міжнародну торгівлю. Тут також мілітаризація і конверсія йшли як би паралельно.

Слід зазначити, що історія Росії цілком і нерозривна пов'язана з веденням війн, мілітаризацією та її зворотною стороною – демілітаризацією та конверсією. Тільки за період з XIV по XX ст. вона загалом провояувала 329 років. Країна та її народ століттями витрачали величезні ресурси на підготовку і ведення війн, займалися воєнною справою, зміцненням своєї безпеки, модернізацією армії та воїнства [30]. І якраз у ході підготовки до збройних конфліктів та їх ведення відбувався двоєдиний процес створення нових видів зброї та устаткування, які у певних модифікаціях знаходили вжиток у цивільному виробництві.

В імперській Росії у 1874 р. за часи царювання Олександра II було проведено ще одну історично показову військову реформу. Річ у тім, що російсько-турецька війна 1853-1856 рр. продемонструвала всі слабкі сторони російської армії, яка будувалася на рекрутських наборах. В такому вигляді не можна було протистояти арміям європейських держав. У 1855 р. була створена спеціальна "комісія для поліпшення військової частини". 1 січня 1874 р. було підписано Указ про запровадження загальної військової повинності [31]. Внаслідок реформ були запроваджені європейські стандарти організації армії. До січня 1867 р. вдалося зменшити загальну чисельність російських військ частково за рахунок підвищення якості озброєнь [32]. Запроваджувались пільги для тих, хто мав вищу освіту, що уможливило вже згадане вище поєднання на ниві використання умів паралельно для послуг воєнного і цивільного виробництва.

Імперіалізм початку XX ст. значно розширив територіальні рамки ведення воєн. Виникає поняття "світова війна". Зростають темпи мілітаризації суспільства, вона поступово набуває глобального характеру. Зростає й кількість держав – учасниць воєн. Якщо в минулих століттях у війнах зазвичай брали участь лише кілька країн, населення яких становило невеличку частину жителів землі, то в Першу світову війну було втягнуто 38 країн, а в другу – 61 країну, більше 80 % жителів земної кулі. Людські жертви та руйнування від світових воєн були надто великими. Набуття глобальності процесами мілітаризації призводить до того, що й проблема конверсії набуває глобального характеру, а її вирішення стає можливим тільки в межах всього світового співтовариства.

Імперіалізм вносить деякі зміни в розвиток мілітаризму. По-перше, змінилися масштаби й глибина його впливу на суспільство. По-друге, мілітаризм охоплює всі сфери суспільного життя будь-якої країни не тільки під час війни, а й у часи мирного розвитку. Винайдення нових видів зброї – досконаліших і дорожчих – призвело до того, що виробництво зброї та мілітаризована наука стають невід'ємним фактором розвитку економіки.

Російський дослідник М.І.Бурлаков виокремлює цикли мілітаризації після закінчення Першої світової війни. Перший етап охоплює період підготовки Німеччини та інших країн до Другої світової війни. Другий етап мілітаризації – після Другої світової війни в США, Великій Британії, Франції, ФРН. Нарешті, третій етап пов'язаний з ескалацією регіональних конфліктів, перш за все в країнах, що визволилися [33]. Виробництво озброєнь загалом у провідних країнах зросло з 17,0 до 80,8 млрд. дол., тобто в 4,8 рази [34]. Тим часом, кожний з цих етапів економічної, технологічної і виробничої підготовки війни,

врешті, завершувався вимушеною конверсією. Найбільші дивіденди від виробництва озброєнь отримали США, які збільшили випуск зброї у 25 разів і зазнали значно менших втрат у війні, ніж інші країни. Водночас за цей рахунок їм вдалося якнайефективніше адаптувати досягнення милітаризованої економіки до повоєнної конверсії. Зокрема, масове виробництво автомобілів, а згодом і літаків багато в чому зобов'язане мобілізації умів і ресурсів в роки війни. З іншого боку, вказані дивіденди сприяли оптимізації процесу конверсії.

Виникнення та розвиток атомної, а потім ядерної зброї докорінно змінили умови існування людства. З появою нового виду зброї масового знищення історія людства поділилася на два періоди: доядерний та ядерний. Те, що було нормою й правилом для доядерної епохи, виявилось непридатним для ядерної. Велика війна стає тотальною катастрофою, а тому вважається неможливою. Проте розуміння того, що в цій війні переможця не може бути, приходить не одразу. Милітаризм у ядерний період в історії людства всього лише зазнає певних змін. Цей період можна поділити на кілька етапів: друга половина 40-х – 60-ті рр. XX ст. – конверсія в одних країнах, насамперед у тих, котрі найбільшою мірою були втягнуті у війну, відбувається практично водночас з ескалацією "холодної війни" та гонки озброєнь за участю переважно ключових акторів системного протистояння (США і СРСР); 70-ті рр. XX ст. – здійснюються декларативні заяви про високий потенціал конверсії в умовах спроби розрядки міжнародних відносин, але реальних зрушень у цій сфері життєдіяльності держав не сталося; початок – середина 80-х рр. XX ст. – нове загострення міжнародних відносин, новий етап гонки озброєнь, конверсія відбувається спорадично в державах, які не мали безпосереднього відношення до американо-радянського протистояння; середина 80-х – 90-ті рр. XX ст. – завершення "холодної війни", криза старої і становлення нової системи міжнародних відносин, об'єктивно закономірна демилітаризація здебільшого в нових незалежних державах, де відбувалися не надто вдалі спроби конверсії з паралельними пропозиціями не допустити розпаду єдиного (радянського) ВПК як потенційного джерела поповнення бюджету і віднайдіння коштів для фінансування конверсії.

Саме у цьому контексті актуалізується доцільність наукового осмислення впливу конверсії на міжнародні відносини, комплексного характеру соціальних аспектів конверсії і шляхів її практичної реалізації з використанням найсучасніших методологій і методів політології міжнародних відносин.

Проблема конверсії, яка розглядалася раніше головним чином у її військово-економічному вимірі, в наш час значно більшою мірою визначається широким набором різнопланових і діалектично суперечливих чинників політичного, економічного, соціального, гуманітарного й екологічного порядку, без урахування яких неможлива оптимізація цього процесу. Крах Ялтинсько-Потсдамської системи, розпад СРСР і очевидна розмитість самого чинника постбіполярності при визначенні сучасної системи міжнародних відносин також обумовлюють нагальність розробки нових підходів до здійснення процесу конверсії.

Глобалізаційний зсув основних загроз, перехід традиційної міжнародної конфліктності з глобального на регіональний та субрегіональний рівні за одночасної появи радикально нових викликів загальній безпеці, що, зокрема, лежать у сфері екології, демографічного вибуху і/чи міжнародного тероризму, буквально диктують потребу переоцінки усталених поглядів на проблему конверсії та наповнення цього поняття новим змістом, який би відповідав реаліям сучасного світу. Сутнісна зміна характеру загроз у світі призводить до відповідних модифікацій самих цілей і змісту всіх форм і видів конверсії, що постають на порядку денному. Конкретні рішення постійно наштовхуються на несподівані повороти у розвитку військово-політичної ситуації в різних регіонах світу

(колишня Югославія, Афганістан, Ірак, низка африканських країн та ін.). Тут якраз і проявляються залишкові прояви традиційних видів конверсії у той час як США і особливо Західна Європа демонструють певний поступ на шляху економічної і комплексної конверсії. Із ростом економічних і фінансових можливостей Китаю і Росії цілком можливе поступове зростання пропорції мирних галузей у загальних обсягах фінансування й інвестування. Прискореними темпами вона відбувається у державах, які стають членами європейських і євроатлантичних інтеграційних формувань.

В сучасній Україні проблема конверсії військово-промислового комплексу опинилася в центрі уваги науковців і політиків. Можна без перебільшення зазначити, що конверсія, її характер та кінцеві результати одразу стали своєрідним індикатором військово-політичної та соціально-економічної трансформації країни. Однак розпад колись єдиного радянського ВПК, а з іншого боку відсутність реальних загроз воєнного втручання та брак належного концептуального забезпечення спричинилися до надто низької ефективності конверсійних заходів.

Тут також треба враховувати, що діяльність будь-якої держави у галузі конверсії визначається її життєво важливими інтересами економічного та політичного характеру. Її ефективність залежить від того, наскільки при формуванні та реалізації національної політики, особливо позаблокових держав перехідного типу, враховуються як національні інтереси, так і загальна ситуація на світовій арені й стан справ у дво – і багатосторонніх відносинах. Тому при формуванні державної політики в галузі конверсії врахування міжнародно-політичної складової цього виду діяльності не може бути нижчим, ніж її економічного елементу. Коли мовиться про Україну, то такий підхід зумовлюється також проблемами цивілізаційного вибору між європейськими і євразійськими цінностями та зростаючою доцільністю виокремлення справді стратегічного партнера у широкому колі декларованих стратегічних партнерств. Інтеграційна стратегія держави після президентських виборів 2004 року дає надії на гнучке поєднання євроінтеграційної політики з інтегруванням на пострадянському просторі.

Список використаної літератури

1. American labor from defense to reconversion.[Chicago] University of Chicago Press [1953]307 p.; An act to aid the reconversion from a war to a peace economy through the distribution of Government surplus property and to establish a Surplus Property Board to effectuate the same, and for other purposes; Public law 457, 78th Congress, chapter 479, 2d session, H. R. 5125. [Washington, 1944]. -22 p.; From war to peace, a challenge. Washington, D.C., Office of War mobilization and Reconversion. [1945], 19 p.; Guaranteed wages. Report to the President by the Advisory Board, Office of War Mobilization and Reconversion, Office of Temporary Controls. Murray W. Latimer, Research Director. January 31, 1947. Washington, U.S. Govt. Print. Off., 1947, 473 p. ; Legislation for reconversion and full employment. Year-end report of the War Contracts Subcommittee to the Committee on Military Affairs pursuant to S. Res. 198, a resolution to investigate war contracts, the termination of war contracts and related problems. Washington: U.S. Govt. Print. Off., 1944, 23 p.
2. Dumas L. Economic Conversion: The Critical Link // Bulletin of Peace Proposals. - 1988. - Vol. 19, № 1. - P. 6.
3. Послевоенная конверсия: К истории "холодной войны" : Сб. документов / РАН. Ин-т рос. истории; Отв.ред. Лельчук В.С.; Сост. Молодцыгин М.А. - М., 1998. - 243 с. - С. 18

4. Українська дипломатична енциклопедія : У 2-х т. / Редкол.: Л.В.Губерський (голова) та ін. – К. Знання України, 2004. Т.2, - С.403
5. Мелман С. Конверсия военной промышленности в гражданскую. – М. 1990. – 189 с.; Мелман С. Конверсия и разоружение. Демилитаризованное общество. - М.: Мир, 1990. - 152 с.; Leontief W.W. Input-Output economics. – N.Y.: Oxford univ. press., 1966. -257 p.; Leontief W.W., Hoffenberg M. The Economic Effects of Disarmament. Scientific American, 1961, April. London: West view Press, 1987. -312 p.
6. Пархомчук О.С. Мілітаризм та проблема конверсії в глобальному світі: Монографія. К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2004. – 247 с. - С.27-28.
7. Abrüstung und Umstellung der Rüstungsindustrien auf Frieden-Produktionen. Eine Übersicht der Möglichkeiten und Erfahrungen in Westeuropa. - Bruxelles: PGI, 1984. – 144 s.; Adams G., Comu C., James A. Between Cooperation and Competition: the Transatlantic Defence Market. - Paris: Institute for Security Studies Western European Union. - 2001. - 89 p.; Converting defense resources to human development : Prog. of an intern. conf., 9-11 Nov. 1997 / Ed.: Gebrewold K. - Bonn: BICC, 1998 . - 103 p. - (Rep./ Bonn Intern. Center for Conversion = Intern. Konversionszentrum]; De Vestel P. Defence Markets and Industries in Europe: Time for Political Decisions? - Paris: Institute for Security Studies Western European Union. -1995.-111 p.; Economic Adjustment and Conversion of Defense Industries. – London: Westview press, 1987. – XIV, 312 p.; Freier Sh. Non-military justifications for investments in military technologies. New technologies and the arms race/Ed.by Scherf C. et al.-L.-1989.- 520 p.; Heisbourg F. European Defence: Making It Work. - Paris: Institute for Security Studies Western European Union. - 2000. - 123 p.; Howorth J. European Integration And Defence: The Ultimate Challenge? - Paris: Institute for Security Studies Western European Union. - 2000. – 114 p.; Schmitt B. From Cooperation to Integration: Defence and Aerospace Industries in Europe. - Paris: Institute for Security Studies Western European Union. - 2000. - 38 p.; Shichor, Y. Peaceful fallout: The conversion of China's military - nuclear complex to civilian use. - Bonn, 1997. - 51 p. - (Brief/ Bonn Intern. center for conversion; 10); Smith, A., Meese, M., Spieker, H Defense economics: Reform, restructuring, realignment: A rep. of the George C.Marshall Europ. Center for security studies. - Garmisch-Partenkirchen, 1999. - 72 p.
8. Мелман С. Экономическая альтернатива гонке вооружений // США: экономика, политика, идеология. - 1987.- № 4.- С. 78-87. -С.5
9. America's dual-use technology future : Are we prepared? Hearing before the Subcomm. on technology, environment a. aviation of the Comm. on science, space, and technology, US House of representatives, 103d Congr., 2d sess., May 17, 1994. - Wash.: Gov. print. off., 1994. - III, 118 p.-С.24; 212, - С 3, 259, -С.8]
10. Congressional Record.-1990.- P. 6655
11. Marlin J.T., Lall B.G. `US Conversion -1991` CEP, Westview Press, 1991, USA Krause K. Arms and The State: Patterns Of Military Production And Trade. - Cambridge: Univ. Press, 1992. - 230 p.
12. Bush George Joint Russian-American Declaration on Defense Conversion - November 25, 1991-<http://www.presidency.ucsb.edu/site/docs/>
13. Мілітаризм и современное общество. Материалы научной конференции, - М.: Международные отношения, 1987.- 240 с. - С.143.
14. Гончар К. Это трудное дело - экономика разоружения // Коммунист. - № 9. - 1990. - С. 97.
15. Киреев А.П. Конверсия в советском измерении // Международная жизнь. - 1990.- № 4.- С. 99.

16. Изюмов А. Другая сторона разоружения // Международная жизнь. - 1988. - № 4. - С. 86
17. Потапов В.В. Милитаризация или конверсия (анализ буржуазных концепций).- М.: Наука, 1990.- 112 с.- С.9
18. Cooper J. Soviet arms exports and the conversion of the defense industry. – Firenze: ONU, 1990. – 147 p. – P. 14
19. Українська дипломатична енциклопедія : У 2-х т. / Редкол.: Л.В.Губерський (голова) та ін. – К. Знання України, 2004. Т.1 – С.647
20. America's dual-use technology future : Are we prepared? Hearing before the Subcomm. on technology, environment a. aviation of the Comm. on science, space, and technology, US House of representatives, 103d Congr., 2d sess., May 17, 1994. - Wash.: Gov. print. off., 1994. - III, 118 p.; Defense technology, reinvestment and conversion issues : Hearings before the Research a. technology subcomm. of the Comm. on armed services, House of representatives, 103d Congr., 2d sess., hearing held Mar. 1, 22, June 1, a. Aug. 4, 1994. - Wash.: Gov. print. off., 1995. - 547 p.; Local economy, environment, and intergovernmental cooperation: what can be learned from Fort Ord? : hearing before the Subcommittee on Government Efficiency, Financial Management and Intergovernmental Relations of the Committee on Government Reform, House of Representatives, One Hundred Seventh Congress, first session, August 28, 2001. Washington : U.S. G.P.O. : For sale by the Supt. of Docs., U.S. G.P.O. 2002, 171 p.
21. Библия. Современный перевод библейских текстов. - М.Культурный центр «Кузнецово». Всемирный Библейский Переводческий Центр. 1993.- 1142с. - С.635
22. Яковец Ю.В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. - М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2003.- 411 с. - С. 294-295.
23. Пархомчук О.С. Мілітаризм та проблема конверсії в глобальному світі: Монографія. К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2004. – 247 с. - С.29.
24. История военного искусства /сб. материалов.- вып. 1.-изд-во военного министерства СССР.- М.-1951.- С.12-13
25. Пархомчук О.С. Мілітаризм та проблема конверсії в глобальному світі: Монографія. К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2004. – 247 с. - С.32.
26. Островский А.В. История цивилизации. - СПб.: Изд-во Михайлова В.А., 2000.- 360 с. - С.87.
27. Яковец Ю.В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций. - М.: ЗАО «Издательство «Экономика», 2003.- 411 с. - С.295
28. Пархомчук О.С. Мілітаризм та проблема конверсії в глобальному світі: Монографія. К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2004. – 247 с. - С.33
29. История военного искусства /сб. материалов.- вып. 1.-изд-во военного министерства СССР.- М.-1951.- С.155-156
30. Емельянов Ю.В. Рождение и гибель цивилизаций. - М.: Вече, 1999.- 544 с.- С.409-411
31. История России: В 2 т. Т. 2 : С начала XIX в. до начала XXI века / А.Н. Сахаров, Л.Е. Морозова, М.А. Рахматулин и др.; Под редакцией А.Н. Сахарова. – М.: ООО «Издательство АСТ»: ЗАО НПП «Ермак»: ООО «Издательство Астрель», 2003 – 862 с. - С.188-189.
32. Пархомчук О.С. Мілітаризм та проблема конверсії в глобальному світі: Монографія. К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2004. – 247 с. - С. 40.
33. Потапов В.В. Милитаризация или конверсия (анализ буржуазных концепций).- М.: Наука, 1990.- 112 с.- С. 33
34. Пархомчук О.С. Мілітаризм та проблема конверсії в глобальному світі: Монографія. К.: Видавничо-поліграфічний центр „Київський університет”, 2004. – 247 с. - С.50.